

Horváth István

A Magyar Csillag végjátéka és a Nyugat Kiadó megmentési kísérlete

Gellért Oszkár és Illyés Gyula levelezése 1944 nyarán

Gellért Oszkár és Illyés Gyula barátsága és munkakapcsolata 1944 tavaszán már majdnem két évtizede tartott: Gellért Oszkár 1917-ben lépett be a *Nyugat* szerkesztőségébe, és vált a folyóirat mindhárom korszakának egyik vezető költőjévé, recenziósé, szerkesztőjévé és a *Nyugat Kiadó* (teljes nevén: *Nyugat Kiadó és Irodalmi R.T.*) mindenkori gazdájává.¹ Illyés Gyula 1927-ben kezdett publikálni a folyóiratban, a 30-as évek végétől pedig – Babits Mihály betegsége miatt – ő is mind nagyobb szerepet vállalt a szerkesztési feladatokban. Barátságukat még inkább megerősíthette az 1941-től induló újabb közös irodalmi munkásságuk, amikor is a *Nyugat* megszűnése után Illyés Gyula elindította az utódlapot, a *Magyar Csillagot*: Gellért Oszkár itt is szerkesztőként dolgozott. A két háború közti korszakban keletkezett levelezésük a német megszállás után is folytatódott,² annál is inkább, mivel ebben az időszakban személyesen egy évig szinte nem is találkoztak (1955-ös leveleikben idézik fel, hogy 1944 és 1945 tavasza között mindössze két személyes találkozásuk volt összesen).

1944. március 20-án, a német megszállás után egy nappal Illyés Gyula neve már szerepelt a Gestapo által kiadott letartóztatandó személyek listáján. Nem sokkal később arról is értesült, hogy előbb a *Magyar Csillag* szerkesztőségében, majd később lakásán is keresték fegyveres csendőrök. Jóval később derült csak ki, hogy az egyenruhások baráti szándékkal keresték őt: az ellenállásban résztvevő tisztek éppen arra akarták figyelmeztetni, hogy rejtőzzön el, mert a németek keresik. Az érthetően megdöbbent Illyés Gyula először néhány napra Gödre ment Németh Lászlóval, később családjával Tihanyba (ekkor indul a most közlésre kerülő levelezés) és végül – immár ismét egyedül – szülőföldjére, Tolna megyébe utazott. Ekkor írott leveleiből kiérződik, hogy milyen mély letargiába süllyedt, az ese-

mények hatására egyre inkább érlelődött benne az irodalmi élettől való teljes visszavonulás gondolata. „Mi tán megmaradunk, de az ország elvész. Az ország immár menthetetlen, becsülete helyett tehát legalább az egyén mentse becsületét. Vagyis, amíg itt Hitleré a szó, mi nem szólhatunk.” – idézte fel elhatározását egy későbbi írásában, melyben a német megszállás megélését és a *Nyugat* végét beszélte el.³ Néhány alkalommal az életveszélyt is vállalva vélhetően visszatért Budapestre, mert szeretett volna értesülni a fővárosban maradt – és a hatóságok által többször is zaklatott – családja sorsáról.

Gellért Oszkár a német megszállás után Budapesten maradt. Zsidó származása ellenére mentességet élvezett, talán 1944. április 6-án kapta kézhez az első szankcionáló határozatot: az 1088/1944. számú levélben az Országos Magyar Sajtókamara törölte a névjegyzékéből, mert zsidónak minősült.⁴ Néhány hét múlva egy újabb határozat már azt is megtiltotta, hogy munkába járjon.⁵

A *Magyar Csillagot* a hatóságok május elsejei hatállyal betiltották, ezt nem sokkal később követte a *Nyugat Kiadó* betiltása is. A lap és a vállalat megszüntetése éppen azt a szálát vágta el a két író között, amely a leginkább összefűzte őket: a közös lapszerkesztést, vagyis az értékteremtő irodalom nyilvánosságra hozását. Minden nyomasztó körülmény ellenére – Illyés Gyula vidéken bujkált, feje felett ott lebegett a német letartóztatás veszélye, Gellért Oszkár mozgásterét pedig egyre inkább korlátozták a zsidókra vonatkozó szankciók, és rövidesen megkezdődött a gettókba zsúfolt zsidóság szervezett deportálása – Gellért Oszkárban mégis ekkor fogalmazódott meg egy új terv: a *Nyugat Kiadó* (és ha lehet, a *Magyar Csillag*) megmentése, illetve újraindítása. Mivel egyikük sem mozoghatott szabadon, közbenjárókat kellett keresni, akik kellő hatékonysággal és tekintéllyel tudnak eljárni az ille-

Fotó: Illyés-hagyaték

Schöpflin Aladár, Illyés Gyula, Babits Ildikó, Babits Mihály, Gellért Oszkár Babits Mihály esztergomi kertjében, 1937 körül

tékes hivatalokban. Gellért Oszkár ezért kereste fel előbb a katonai szolgálatot teljesítő Szabó Lőrincet, majd később Örley Istvánt és Schöpflin Aladárt.

A levelezés közvetlenül a *Magyar Csillag* betiltása után kezdődik. A még Budapesten tartózkodó Illyés Gyula rövid levelezőlapon értesítette Gellért Oszkár a papírbeszolgáltatási kötelezettségről.

Kedves Oszkár,

Budapest, 1944. május 5.

most olvasom, hogy a megszűnt lapok kiadói 24 óra leforgása előtt kötelesek papírkészletüket bejelenteni. Nem tudom, van-e ilyen a M[agyar] Cs[illag]nak. Ha igen s még nem jelentettétek be, kérlek tegyétek meg nevemben. (A bír a május 5.-i lapokban jelent meg.)

Jól vagyok s jót kívánva szeretettel üdvözöllek benneteket,

I. Gyula

Gellért Oszkár rövid, de örömteli szavakkal válaszolt barátjának, de a lapját már Tihanyba címezte, mert Illyés Gyula ekkor már elhagyta Budapestet.

Kedves Gyuzsi,

Vajdabunyad u. 59., [?]

örülök, hogy újra látom a kézírásodat. Mindent megteszünk, hogy Flórával együtt mielőbb viszontlássunk Pesten. Addig is kezesókkal és igaz szeretettel

Oszkár

A következő levél⁶ a közbenjárásra felkért Szabó Lőrincről érkezett Illyés Gyulához. Vélhetően azért esett éppen rá Gellért Oszkár választása, mert tudta, hogy Szabó Lőrinc a tárgyalt időszakban katonai szolgálatot teljesít a Vezérkari Főnökségnél. Természetesen Szabó Lőrinc vállalta a feladatot.

Kedves Gyuzsi!

Budapest, 1944. május 24.

Megkaptam kérésedet a könyvkiadó ügyében, biztosan megírták azóta, hogy készséggel vállaltam a közbenjárást. Természetes, hogy szükség volna egy olyan magyar könyvkiadóvállalatra, amelynek művészi, elit céljai vannak. De valami tíz nap múltán csak most kaptam terminust a kormánybiztostól!⁷ holnap fogad. Végre! Így hát aztán hamarosan többet tudunk.

Igazán úrbattál volna az elmúlt hetekben. Keresetek egy párosor, másoktól hallottam, hogy időközben fel is utaztál Pestre. Ennek a könyvkiadói ügynek a felmerülésekor szintén kértem, hogy írj nekem közvetlenül: biztosan eljuttatták hozzád az üzenetemet. Ha legközelebb jössz, okvetlenül keress meg. A közvetlen eszmecsere egyszerűbb és gyorsabb. Oszkár bizonyára jól közvetített mindent, le is írta, de én közvetlenül veled is szerettem volna beszélni. Szeretnék beszélni ettől az aktuális ügytől teljesen függetlenül is.

Semmi közvetlen bomba vagy egyéb baj nem ért, rettenetesen igénybe vesz a sokféle külső elfoglaltság, a szerkesztőség, ahol nyakamba szakadt egy beteg kollégám helyettesítése,⁸ aztán meg a katonaság;⁹ s vedd mindehhez tépelődő természetemet...

Egyebet most nem is írok. Legyen bát benned tisztetség és jelentkezz, és nézd meg mielőbb itt Pesten a könyvtárszobát, mielőtt az egészséget szétvágja egy bomba. (Idézem az ördögöt, hogy ne jelenjen meg.)

A viszontlátásig szeretettel ölel régi barátod:

Sz. Lőrinc

Ugyanezen a napon érkezett meg Gellért Oszkár bizakodó hangú levele is: az engedélykérelem Szabó Lőrincnél jó kezekben van, de szükség van Illyés Gyula hivatalos papírjainak bemutatására. Ezekben a hónapokban ez már nem először fordult elő, ő maga így írt erről a *Magyar Csillag* engedélyezéséről és betiltásáról írt visszaemlékezéseiben: „... a szokásosnál is mélyebbről kellett az ősoket előszölongatni. Körülményes magyarázatokkal igyekeztem az isten hátamögötti puszták parókiáit az elporladt juhászok nyomára igazítani. Köszönjük – jött postafordultával a bizonyítvány –, ebből az utóbbi időben már a harmadik példányt állítjuk ki”.¹⁰

Kedves Gyuszi!

Budapest, 1944. május 24.

A könyvkiadó engedély azt hiszem jó úton van, de a kérdőívekhez mellékelni kell még a származási okmányokat is. (Minden igazgatósági tagnál.) Szükségünk volna tehát édesapád és édesanyád keresztleveleire és házasságlevelére, továbbá az apai és anyai nagyszülőkére is és Flóránál ugyanezekre az okmányokra, továbbá a te házasságlevelédre.

Műndezokről mi azonnal közjegyzői másolatot csináltunk s az eredetieket visszajuttatjuk. Nagyon kérek, szedd össze ezeket az okmányokat és ha csak lebet, küldd meg nekünk postafordultával.

Kézcsókom Flórának.

Szeretettel ölel

G. Oszkár

Másnap Gellért Oszkár újabb levelezőlapon tájékoztatta Illyés Gyulát Szabó Lőrinc sikeres közbenjárásáról.

Kedves Gyuszi,

Budapest, 1944. május 25.

Lőrinc telefonált, az első látogatása azzal az eredménnyel járt máris, hogy biztató választ kapott: a kiadó valószínűleg megmarad. De Lőrinc nagyon kér, adj életjelt magadról, semmi okod szerinte, hogy ne jöjj Pestre. Föltétlenül beszélni akar veled.

Kézcsókom Flórának.

Szeretettel ölel

G. Oszkár

A felgyorsuló események miatt Gellért Oszkár két nappal később újabb rövid táviratot küldött Tihanyba, ezúttal Illyés Gyuláné Flórának címezve.

1944. május 27.

Kiadó ügye rendben lesz, de Lőrinc okvetlen szeretne veled beszélni – lehetőleg elője előtt. Könyvnapkor [az] Apponyi téri sátorban leszünk.¹¹ Flórát is kérjük, oda jöjjön.

Oszkár

A következő levelekben Illyés Gyula már egyértelműen kifejezte, hogy nem szeretne részt venni a további munkában. Eddig is sokan kételkedtek abban, hogy lehet még hiteles folyóiratot szerkeszteni, ezután már ő sem hitt benne, hogy lehet. Leveleinek hangvételéből általános kiábrándultság olvasható ki. Úgy érezte, hogy az összeomlás, amelyet Magyarország megszállása jelentett, nem csak az irodalmi közélettől, hanem az írástól is végleg távolra sodorta.

Kedves Oszkár,

1944. május [27. vagy 28.]

Jó volna, ha [a] kiadó megmaradhatna bármily személyi megoldással, de persze nem bármily szellemi feltétellel. Ez állna a folyóiratra is, ha az egyáltalán szóba kerülhetne még. Csináld úgy, ahogy jónak látod. Én már csak azért sem szólhatok sokat bele, mert nem tudom, írok-e még valaha. Kedvem, figyelmem egyre kevesebb hozzá. Különben – tán épp ennek következtében – jól vagyok. Vetünk, kapálunk, neveljük a kislányt.

Anapokban megyek le Tolnába,¹² még nem tudom mennyi időre. A levelem utánam küldik.

Minden jót. Kézcsókkal, baráti szeretettel,

Gyula

Kedves Oszkár,

1944. május 29.

Lőrinc tegnap levélben értesített,¹³ hogy megkapva kérésemet, vállalja a közbenjárást a könyvkiadó ügyében stb., s ezek miatt sürgősen akar velem beszélni. Itt nyilván félreértés van. Én csak helyeselném a terveteket, hogy a könyvkiadó fennmaradjon, akkor már Örley¹⁴ vezetésével – Lőrincetől semmit sem kértem, legkevésbé azt, hogy annál az

embernél akarjon számomra szívességet, aki egy hónapja eltöltött a lapszerkesztéstől. Bár ma is helyeslem a kiadó fennmaradását az akkor említettekkel, de ezt a félreértést légy szíves, tisztázd Lőrincel. Én addig nem válaszolok lefelé. Beszédem sem lehet addig vele erről.

Elbatározásom, amelyről legutóbbi levelemben írtam, azóta csak megerősödött: az irodalomtól minél távolabb akarok élni, így az új kiadóban sem veszek részt, a kamarának szánt ívet, légy szíves semmiítsd meg.

Szeretettel, I. Gy.

Gellért Oszkárnak nem volt könnyű dolga: egyrészt az engedélyek megszerzésénél kellett nagyon körültekintően és alaposan eljárnia a fővárosban, másrészt leveleiben ezt a félreértést is tisztáznia kellett Szabó Lőrinc és Illyés Gyula között.

Kedves Gyuzsi,

1944. május 30.

Most küldtem el leveleket Lőrincnek: „Számomra ne kérjen szívességet attól, aki téged eltöltött a lapszerkesztéstől. Bár ma is helyesled a kiadó fennmaradását, de magad az irodalomtól minél távolabb akarsz maradni, így az új kiadóban nem vennél részt.”

A félreértés nyilván akkor történt (részemről), mikor arra a levelemre,¹⁵ hogy Örley [István] be sem tud jutni K[olosváry]hoz, ellenben Lőrinc talán igen – s ezt Illés Endre¹⁶ helyeselné – te azt írtad, hogy jó volna, ha a kiadó megmaradhatna, bármily személyi megoldással, de nem bármily szellemi feltétellel.

Igazad van. A legjobb, ha a Kiadó közgyűlést hív, ezen kimondja a felszámolást. Most csak ehhez kérem a hozzájárulásoadat, mert mint a részvények fele tulajdonosának ebben döntő szavad van. A másik 50% ipam tulajdona (Dr. Boda Jenő¹⁷), ő máris hozzájárul a felszámolás kimondásához.

Szeretettel ölel
Oszkár

U.i.: Én az értelmiségi kormánybiztostól most kaptam meg a határozatot; holnaptól már be sem járhatok ide. Bandit bebívták, Oszkár fiam egyedül marad.¹⁸ Még egyszer: igazad van.

Flórárt nagyon kérem, jöjjön 1-én, 2-án vagy 3-án az Apoponyi téri sátorhoz, mert a Kiadóban nem lesz senki, hiába telefonálna. Ott szeretnék vele beszélni s adnám át a júniusit.

Május 30-i levele után Gellért Oszkár másnap egy újabb táviratot küldött Tihanyba Illyés Gyuláné Flórának címezve:

Budapest, 1944. május 31.

tegnapi levélhez még annyit + lőrinc teljesen önzetlenül vállalta közbenjárását + előre kijelentette nélküled nem vállal

tagságot + vezetésre pedig magát alkalmatlannak tartja + esetleg aladár¹⁹ gondol.

A következő levelekben körvonalazódott a terv konkrét, aprólékos kivitelezése. Ha a Nyugat Kiadó megmaradhat, akkor minden várokozáson felül és szerencsésen alakult. Gellért Oszkár azonban nem volt ennyire bizakodó, ezért arra az esetre is tervet dolgozott ki, ha a részvénytársaságot felszámolás alá kell helyezni és újraalapítani. Ha ez utóbbi következne be, akkor az újraalapító közgyűlésen legalább négy, keresztény részvénytulajdonosnak kell jelen lenni, ezért az eddigi két keresztény részvénytulajdonos (Illyés Gyula és Dr. Boda Jenő) mellé legalább két új keresztény részvénytulajdonost kellett keresni. Illyés Gyula felajánlotta részvényeit Schöpflin Aladárnak (majd később Szabó Lőrincnek is) Dr. Boda Jenő pedig a tervek szerint átadna részvényeket egy egyenesági rokonának – így legalább négy részvényes lenne. Az új – szintén keresztény – vállalatvezetői posztra először Örley István került szóba, később Schöpflin Aladár. Gellért Oszkár a tervet és az ügy aktuális állását következő leveleiben részletesen felvázolta Illyés Gyulának

Kedves Gyuzsi,

Budapest, 1944. június 5.

nagyon örültem, hogy Flóra felhívott telefonon Aladár lakásán.²⁰ (A könyvnapok délutánjait ott töltöttem, Irén²¹ kért rá, mert nem akarta egyedül hagyni Alit.) Röviden elmondom, hogy Lőrinc vállalkozása a kiadó ügyében a héten dől el. Ha nem – nem. Aladár különben, akít a Franklin nyugdíjba küldött, átvette helyettem a Nyugat kiadó ügyvezetését. Ha új engedélyt nem kap a Nyugat – persze más cégcímen – akkor ő lesz az egyik felszámoló. Ő kér, maradj benn az igazgatóságban; hiszen az új kiadói engedély is csak azt jelentené, hogy a régi raktárat értékeztik.

Flóra a könyvsátorban nem akarta átvenni a te júniusi járandóságodat. Nagyon kérünk rá, fogadd el, mert a M[agyar] Cs[illag] legalább 3 hónapra – a júniusi a harmadik – minden volt tisztviselője járandóságát kifizette. ([Örley] Pistát is ma küldtem el Földvárra.) Oszkár fiam ma postára teszi [a járandóságodat] a Tű foka²² 500 előfizetői példányának honoráriumával együtt; tehát összesen 900 Ft-ot. A sátorban nem áruították a Tű fokát, mert így kívántad.²³ 1000 példány a raktáron várja döntésedet.

Keresztury²⁴ nálam járt; szeretett volna találkozni Velede levele körül, azt hitte, feljössz. Most 8–10 napig Pesten marad.

Úgy hallom, Lőrinc is elment a sátorhoz; Gizinek²⁵ panaszkodott, hogy nem válaszoloz neki.

Ha felszámolunk, arra kérünk, hogy a 250 Nyugat-részvényedből engedj át 50-et vagy 100-at Aladárnak, mert a közgyűlésen legalább 4 részvényesnek kell képviseltetnie

Fotó: Illyés-hagyatékek

Babits Mihály esztergomi kertjében Schöpflin Aladár, Gellért Oszkár, Babits Mihály és Illyés Gyula 1937 körül

magát. A másik 250 részvény Boda Jenő tulajdona, mióta [Babits] Mihály meghalt; ő is átenged majd 50-et vagy 100-at valakinek a családjá köréből. (Boda Jenő Gizitől kapta a 250 részvényt – mikor Gyuri fiam²⁶ elvette a lányát²⁷ –, nászajándéknak.) Így minden részvény színekereztény kézben van; ez egyik feltétele az új iparengedélynek. Nekem az egészhez már csak annyi a közöm, hogy – míg futja – megkapjam a felmondási időre járó fizetésemet 22 évi szolgálat után és, ha lehet, Oszkár fiam intézhesse Aladárral a kiadóhivatali ügyeket, míg a felszámolás lebonyolítható; más ügyem értene hozzá.

Ma még egyszer beszélek Lőrincsel s újra megkérem, hogy a Te nevedben semmit ne kérjen K[olovsáry]tól.

Kézcsókom.
Szeretettel ölel
Oszkár

Gellért Oszkár 1944. május 30-i levelét június 6-án vagy 7-én kaphatta meg Illyés Gyula és június 7-i keltezéssel válaszolt. Amennyire biztató eredmények ígértek a kiadó továbbélésével kapcsolatban, annyira kiábrándult, sőt ingerült volt a levele.

Kedves Oszkár,

1944. június 7.

megírtam [már korábban], hogy a döntést teljesen rátok bízom. Lőrinc kérelem-kérő kérését így közvetítve még kevésbé értem. Azt is megírtam, senkitől sem akarok semmit sem kérni. Ha anyagilag nektek mindegy az új kiadó, ne csináljátok meg. Megírtam azt is, hogy az igazgatóságban sem akarok benne lenni, a kiadó címe is mindegy.

I. Gy.

Szintén június 7-én megérkezett Gellért Oszkár újabb levele is.

Kedves Gyuzsi,

1944. június 7.

tegnapi levelem óta a helyzet így változott: Felhívott Lőrinc és találkoztunk. Megkapta és felolvasta a te leveledet.²⁸

Még e bétén újra beszélni fog K[olovsáry]val. De mielőtt elmegy hozzá, nagyon kéri sürgős válaszodat a következőkre:

1. Ha helyesled az új kiadói engedélyt, belegegyezel-e, hogy a Nyugat helyett új címet ajánljon.

2. Hajlandó vagy-e az ügy érdekében a nála levő részvé-

• Horváth István •

A MAGYAR CSILLAG VÉGJÁTÉKA ÉS A NYUGAT KIADÓ MEGMENTÉSI KÍSÉRLETE

Fotó: Illyés-hagyaték

Babits Mihály esztergomi kertjében, Babits Ildikó, Babits Mihály, Schöpflin Aladár, Illyés Gyula, Gellért Oszkár 1937 körül

nyeket személy szerint neki átadni. Ő ugyanis csak akkor fogadhatja el ezeket, ha egyenesen megkérd rá, hogy fogadja el, mert nem akar olyan színben feltűnni, mint aki elrabolta más tulajdonát. (Az új iparendélynél ki kell mutatni, hogy kiknek a tulajdonában van a részvénytöbbség; tehát Boda Jenőt nekem is meg kell kérnem, hogy ő is adja át a részvényeket, vagy azok egy részét Lőrincnek, hogy a többség az övé legyen.)

5. Hajlandó vagy-e az igazgatóságban bennmaradni, amennyiben ezt az illetékesek kívánatosnak tartanák.

(Lőrinc még azt mondta, hogy egyelőre főleg magyar és idegen klasszikusok duó kiadását tervezi és csak az fáj neki, hogy már régebben nem kértük fel, hogy lépjen be az igazgatóságba; akkor, amikor – még Mihály idejében – Illés [Endré]t, Cs. Szabót²⁹ és Keresztury [Dezső]t választottuk be. Tényleg megféledeztünk róla; helyesebben: nem gondoltunk rá, hogy ambicionálja, s ezért nem ajánlottuk Mihálynak. Igaz, hogy akkor még feszült volt kettejük között a barátság.)

Én is nagyon kérlek, válaszolj neki sürgősen a kérdéseire, mert a kérvényt most már haladéktalanul be kell adni.

Meg kell mondanom még egyszer, hogy nekem (családomnak sem) semmi anyagi érdekem az egészben. Ha felszámolunk, remélem ugyanúgy hozzájutok a felmondási járandóságaimhoz, mint ha új kiadó alakul. Azonban minden anyagi érdek fölött áll, hogy a vállalat tovább

működjék, bár új címmel. Tehát ugyanaz a véleményem, mint a tiéd.

Szeretettel ölel
Oszkár

Gellért Oszkár 1944. május 31-i táviratát június 7-én vagy 8-án kézbesíthették Tihanyban, Illyés Gyula június 8-i keltezéssel válaszolt, lényegében megismételve előző napi rövid, ingerült válaszát:

Kedves Oszkár,

1944. június 8.

Lőrinc kérelem-kérő kérését így közvetítve még kevésbé értem. Önzetlenségében senki sem kételkedik. Megírtam, hogy semmiben sem kívánok részt venni, csínjátok mindent belátástok szerint. Ha a kiadó nektek anyagilag közbős, semmi esetre sem érdemes fáradozni érte! Ha Flóra felmegy, annyi részvényt ad át s olyan célra, amennyit kívántok.

Szeretettel öllelek,
Gyula

Úgy tűnik, hogy a kormánybiztosi kihallgatást valóban nem volt könnyű kieszközölni, mert a két hét múlva következő levélben ismét csak arról volt szó, hogy Szabó Lőrinc még mindig nem tudott ta-

lálkozni Kolosváry-Borcsa Mihállal. Vélhetően ezekben a napokban Illyés Gyula rövid ideig Budapesten tartózkodott.

Kedves Gyuzsi,

1944. június 19.

szerettem volna találkozni veled, de megint kúijult az érgörcs a lábamban s ezért Gizit s utána Oszkár fiamat kértem meg, hogy telefonáljon neked. Hallom, milyen bajszában vagytok Flóra erdélyi utazása⁵⁰ miatt s ezért csak akkor láthatunk Benneteket, ha Flóra visszasajött. Addig is azonban kérlek, üzend meg, találkoztál-e Lőrincel, mert ezen a héten meg kell beszélünk Bodával, hogy mit tegyünk jöelöre, ha Lőrinc nem kap biztatást az új kiadóra vagy ha egyáltalán úgy látod jónak, hogy ne is folytasza a kísérletezést.

Szeretettel ölel
G Oszkár

1944. június 20-án egy bírósági idézést vett át Gellért Oszkár: Illyés Gyulának szeptember 2-án tanúkihallgatásra kellett jelentkeznie Darvas Szilárd ügyében. A történet még 1943-ban kezdődött: a zsidó származású Darvas Szilárd a keleti frontról küldte el *Katakomba (Két keresztény beszélget)* című versét a *Magyar Csillagnak*, azzal a meghatalmazással, hogy a szerkesztők belejavíthatnak. Örley Istvánhoz került a levél, aki bele is javított, majd a vers – átcsúsztatva a cenzúrán – nyomtatásba került.⁵¹ Darvas Szilárdot ezért a verséért hazaárulás és uszítás vádjával még a keleti fronton hadbíróóság elé akarták állítani, Illyés Gyula levélben írt közbenjárására azonban leszerelték és hazaküldték.⁵² A következő levél tanúsága szerint azonban a Darvas Szilárd ellen indított per még 1944 őszén tartott.

Kedves Gyuzsi!

1944. június 21.

Darvas Szilárd ügyében tegnap egy idézést kellett átvennünk, mely tanúkihallgatásodra vonatkozik. Mellékelem az idézést és kérlek, ne feledkezz meg a dátumról; elég távol van még, szept. 2-án lesz a tárgyalás.

Szeretettel
Gellért Oszkár

Az utolsó levélben Gellért Oszkár már nem a kiadó sorsával foglalkozott, hanem a sajátjával: június közepe után a Tátra utca 12/a. szám alatti lakásuk közvetlen szomszédságában – a 8. és 14. szám alatt is – csillagos házakat jelöltek ki. Oly sok sorstársához hasonlóan vélhetően Gellért Oszkár is biztonságosabbnak tartotta a belvárosi lakásukat elcserélni egy kisebb budai lakásra.

Kedves Gyuzsi,

II., Kapás u. 50., 1944. aug. 16.

mióta nálunk voltál – gondolom január 20. körül – semmit nem tudok rólad. Azóta csak két dolog történt számomra: átköltöttünk ide Budára s Gizi nagyon beteg. Orvosok tanácsára most levitték D[olvashatatlan]ra, a szőlőbe, talán az segít. Ha ez a levelem esetleg Ozorára menne utánad, kérlek, nézz át hozzá, nagyon örülne. (Dr. Boda Jenő szőlőgazdája.)

Én itt élek remetemődra egy bútorraktárban, mert a volt lakásunkat az utolsó órában csak ezzel a mostanival tudtuk elcserélni. Olyan kicsi, hogy egymás hegyén-hátán van minden.

Flóra kezét csókolom, téged szeretettel öllelek
Oszkár

A *Nyugat Kiadó* megmentésére tett 1944. évi erőfeszítéseket a világháború magyarországi eseményei elsodorták és csak 1945-ben kapta meg újra a működési engedélyt. 1946-tól már a *Révai Kiadóval* fuzionálva működött, hivatalos megszűnéséig – 1949 áprilisáig⁵³ – több mint 40 kötet látott napvilágot.⁵⁴ A *Nyugat* folyóirat 1941. évi megszűnése után tehát a *Nyugat Kiadó* még mintegy 8 évig működött.

Az 1944. évi kiadómentési kísérletben Gellért Oszkár ugyanazt az értékmentést hajtotta végre, amit a *Nyugat*-utód *Magyar Csillag* már 1943-ban programszerűen meghirdetett és felvállalt.⁵⁵ Író társaival együtt talán az vezérelte, hogy a háború tébolya rövidesen megszűnik és annyi szellemi és anyagi értéket kell átmenteni a béke korszakába, amennyit csak lehet. A *Magyar Csillag* nem kapott új lapengedélyt (az 1945-ben újra benyújtott kérelemre sem), a *Nyugat Kiadó* azonban igen és csak a koalíciós évek után berendezkedő rezsim kíméletlen államosítási hulláma tudta végleg beolvasztani a *Révai Kiadóba*. Ezzel az eseménnyel visszafordíthatatlanul elveszett az esélye a *Nyugat* folyóirat újraindításának és lezárult a magyar folyóirat-történelem egyik legjelentősebb korszaka.

JEGYZETEK:

- ¹ KENYERES Z., „A Nyugat periódusai” in *Korok, pályák, művek. Válogatott tanulmányok* (Budapest, 2004); SÓTÉR I., „A Nyugat korszakai” in *Literatura* (1981/5. szám) 3-9.
- ² Gellért Oszkár és Illyés Gyula most közlésre kerülő leveleit Illyés Gyula örököse, Illyés Mária átadta a Petőfi Irodalmi Múzeumnak. Jelen tanulmányban az Illyés-hagyatékban megtalálható, Illyés Gyuláné által legépelte másolatok és a PIM által visszaküldött fénymásolatok kerültek összevetésre és feldolgozásra.
- ³ ILLYÉS GY., „A Nyugat vége” in *Iránytűvel* (Szépirodalmi Könyvkiadó) 175.
- ⁴ Gellért Oszkárt zsidó származása miatt 1944. április 6-i hatállyal az 1939-től elnöklő Kolosváry-Borcsa Mihály (1896–1946) zárta ki az Országos Magyar Sajtókamara névjegyzékéből. A határozat ere-

A MAGYAR CSILLAG VÉGJÁTÉKA ÉS A NYUGAT KIADÓ MEGMENTÉSI KÍSÉRLETE

- detije megtalálható az Illyés-hagyatékban, közli HORVÁTH I., *Szerkesztő a vészkorokban. Illyés Gyula és a Magyar Csillag* (Múlt és Jövő, 2014) 200–201.
- ⁵ Lásd Gellért Oszkárnak Illyés Gyulához írott levelét 1944. május 30-án.
- ⁶ Illyés-hagyaték, autográf levél.
- ⁷ A már említésre került Kolosváry-Borcsa Mihályról van szó, aki 1944. április 15-től kormánybiztosként gyakorlatilag korlátlan hatalmat gyakorolt a sajtó, a rádió, a könyvkiadás és a külföldi hírszolgálat működése felett. 1946-ban háborús bűnösként halálra ítélték és kivégezték.
- ⁸ A tárgyalat időszakban Szabó Lőrinc a *Magyar Katonaujád* mellékletének, az 1942 és 1944 között hetente megjelenő *Képes Tábort Ujság*nak volt a társszerkesztője. A megbetegedett kollégája vélhetően Darvas János volt.
- ⁹ Szabó Lőrinc már az első világháború végén is be lett sorozva katonának, majd a két háború között többször is behívták továbbképzésekre. 1943 augusztusa és 1944 novembere között főhadnagyi rangban a Vezérkari Főnökség VI. osztályán szolgált.
- ¹⁰ ILLYÉS GY., *Naplójegyzetek 1929–1945* (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986) 259.
- ¹¹ Az 1944. évi Könyvnap június 1. és 3. között zajlott le a mai Ferenciek terén.
- ¹² Illyés Gyula a tárgyalat időszakban először Tihanyba vonult vissza, innen később szülőföldjére utazott, és hosszabb-rövidebb ideig Ozorán, Tótipusztán, Gyánton, majd Kádártán tartózkodott.
- ¹³ Tehát 1944. május 28-án érkezett meg Tihanyba Szabó Lőrinc 1944. május 24-án írt levele.
- ¹⁴ Örley István (1913–1945) író, szerkesztő, kritikus, Illyés Gyula és Gellért Oszkár munkatársa a *Magyar Csillagnál*. Katonai végzettsége miatt (a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémián végzett tüzérhadnagyként) a német megszállás után behívták, de nem vonult be, katonaszökevényként élt 1945 januárjáig, amikor Budapest ostroma alatt egy légítámadásban vesztette életét.
- ¹⁵ Ez a levél nem őrződött meg az Illyés-hagyatékban.
- ¹⁶ Illés Endre (1903–1986) író, műfordító.
- ¹⁷ Dr. Boda Jenő (?) ügyvédrel van szó, Gellért Oszkár menyének édesapjáról.
- ¹⁸ Gellért Oszkár fiairól van szó, Gellért Endre (1914–1960) színész, rendezőről és ifj. Gellért Oszkárrol (?).
- ¹⁹ Szabó Lőrinc itt Schöpflin Aladár (1872–1950) utalt, mint az esetleg újraengedélyezett kiadó lehetséges vezetőjére.
- ²⁰ Schöpflin Aladárék a mai V. kerületi Magyar utca 27. szám alatt laktak, közel az 1944. évi Könyvnap helyszínéhez.
- ²¹ Maderspach Irén (1887–1977), Schöpflin Aladár felesége.
- ²² Illyés Gyulának a *Nyugat Kiadónál* 1944-ben megjelent drámájáról van szó.
- ²³ Illyés Gyula határozott tiltása is arra utal, hogy nem akart egy olyan megszállt ország irodalmi életében részt venni, amelyben a megszálló katonai-rendőri erők letartóztatási listáján szerepel a neve.
- ²⁴ Keresztury Dezső (1904–1996) író, költő, irodalomtörténész.
- ²⁵ Gellért Oszkár felesége, Horváth Gizella.
- ²⁶ Gellért Oszkár fia, dr. Gellért György (1911–) jogász.
- ²⁷ Dr. Gellért György 1941. szeptember 7-én vette feleségül Boda Jenő lányát, nagybacsoni Boda Roxanet a Kálvin téri református templomban. (Az eredeti esküvői meghívó – 1941. szeptember 4-i kézbesítéssel – megtalálható az Illyés-hagyatékban. Válaszcím: Boda József dr., XIV. kerület, Szent Domonkos utca 15.)
- ²⁸ Ez a levél nem őrződött meg az Illyés-hagyatékban.
- ²⁹ Cs. Szabó László (1905–1984) író, kritikus.
- ³⁰ Vélhetően egy tervezett, de meg nem valósult utazásról van szó, vagy esetleg Illyés Gyuláné 1944. évi dobozi útjáról. Doboz település közel fekszik a romániai határhoz.
- ³¹ *Magyar Csillag* 1943/14. szám, 123. (Illyés Gyula későbbi szavai szerint „vérdermesztő” volt a különbség az eredeti és a nyomtatásba került változat között.)
- ³² Minderről bővebben: HORVÁTH I., *Szerkesztő a vészkorokban. Illyés Gyula és a Magyar Csillag* (Múlt és Jövő, 2014.) 123–128.
- ³³ BUDA A., „A Nyugat és a Ferencváros” in *Budapesti Helytörténeti Emlékkönyv VI.* (Budapest, 2010) 24–25. 1949. április 4-én jött létre a Révai Könyvkiadó Nemzeti Vállalat.
- ³⁴ Még *Nyugat Kiadó és Irodalmi R.T.* megjelöléssel jelentek meg többek között: Osvát Ernő: *Őszes írások I–II.* (1945); Babits Mihály: *Az európai irodalom története* (1946); Illyés Gyula: *Petőfi* (1945), *Őszes versek I–III.* (1947), *Puszták népe* (1948); Németh László: *Iszony* (1947); Kosztolányi Dezső: *Színház* (1948).
- ³⁵ „Együttes vallomás” in *Magyar Csillag* 1943. május 15.

Utolsó találkozás Schweitzer Józseffel Jeruzsálemben 2012-ben (Kings Hotel hallja), amikor családjával a szent városban ünnepelte 90. születésnapját